

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/44642>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Seks à la Sappho

ANDRÉ P.M.H. LARDINOIS

In het voorjaar van 2007 werden verscheidene Nederlandse binnensteden verast door een reclameposter van een nieuw merk lingerie, Sapphlingerie genaamd. Op de poster was een donkere Dorien Rose te zien, de vrouw die door het blad *Playboy* was uitgeroepen tot playmate van het jaar 2004. Zij was uitsluitend gehuld in zwart ondergoed met zwarte nylon kousen en zwarte leren handschoenen (afb. K2). De reacties bleven niet uit. In de media en op het internet barstte een discussie los of dit publieke vertoon van vrouwelijk vlees wel gepast was en geen gevaar vormde voor het verkeer; in Nijmegen werden delen van de poster overgeplakt door de actiegroep Porn-No, die nu eens geen O weghaalde bij een Grieks woord maar er een N aan toevoegde. Toch geloof ik niet dat de naaktheid van mevrouw Rose de oorzaak was van alle commotie, want in vergelijking met de gemiddelde lingerie-reclame valt die best mee. Volgens mij was het de uitdagende pose die zij op de poster aanneemt die leidde tot verzet. Onze cultuur lijkt namelijk meer moeite te hebben met een schaars geklede vrouw die openlijk om seks vraagt dan met een geheel naakte vrouw die onschuldig lacht en kijkt alsof ze zich heeft laten vangen door de cameralens.

Wat mij echter het meest intrigeerde aan deze reclamecampagne is de associatie van Sappho's naam met lingerie die niet specifiek voor homoseksuele vrouwen is bedoeld: dit bleek enkele weken later toen, vlak voor Moederdag, de achterpagina van het dagblad *Metro* werd gesierd door een nu blonde Dorien Rose in Sapph-Roxy BH met het onderschrift "Mama's Choice... Papa's Wish".¹ We hebben hier dus duidelijk te maken met ondergoed dat bedoeld is voor heteroseksuele vrouwen.

De associatie van Sappho's naam met een dergelijk heteroseksueel product kan, in meerdere opzichten, gewaagd worden genoemd. Al ruim een eeuw is Sappho immers de ikoon van de homoseksuele vrouw. Dit blijkt vooral uit ons gebruik van het woord "lesbisch", dat afgeleid is van het Griekse eiland Lesbos, waar Sappho haar gedichten rond 600 v. Chr. schreef, maar ook uit vrouwencafés en praatgroepen die naar Sappho zijn vernoemd. Wat kan de makers van Sapphlingerie ertoe bewogen hebben om nu juist de naam van deze Griekse dichteres te kiezen voor hun ondergoed?

Men hoopt natuurlijk dat zij een populair en goed boek als *Love, Sex and*

1 *Metro*, donderdag 10 mei 2007.

Tragedy: How the Ancient World Shapes Our Lives van Simon Goldhill hebben gelezen. Hierin staat te lezen dat Sappho tot ver in de negentiende eeuw symbool stond voor de gepassioneerde vrouw.² Haar verschijning als exclusief homoseksuele vrouw is hiervan een relatief recente afleiding. Verder kan men speculeren dat de makers achter de “photo-shoot” van Dorien Rose zich hebben laten inspireren door het schilderij van Charles-Auguste Mengin uit 1877, waarop een eveneens half ontblote, donkere Sappho te zien is (afb. K3). Ook hier symboliseert zij de gepassioneerde vrouw. De werkelijkheid is echter vaak prozaïscher dan wat wetenschappers ervan maken. Uit navraag bij een van de oprichters van het nieuwe lingeriemerk, Rob Heilbron, bleek dat hij en zijn partner zich helemaal niet bewust waren van de associatie van de naam van hun lingerie met Sappho van Lesbos. Zij waren op de naam gekomen toen zij surfend op het internet naar inspiratie zochten.³

Het valt moeilijk te achterhalen welke sites de oprichters van Sapphlingerie allemaal hebben bezocht: feit is wel dat op verscheidene softpornografische websites Sappho een dubbelleven leidt als seksueel actieve vrouw die, als zij andere vrouwen benadert, dit toch voornamelijk doet om mannelijke kijkers te behagen. Grenzen tussen homo- en heteroseksualiteit vervagen hierbij. Op deze sites en nu op de billboards van Sapphlingerie leeft de algemeen gepassioneerde Sappho van de negentiende eeuw in zekere zin voort.

De receptie van Sappho's werk in het moderne Europa begint in 1546 met de publicatie van twee van haar gedichten die bewaard zijn gebleven in de handschriften van andere Griekse auteurs.⁴ Het betreft hier de zogeheten “Ode aan Aphrodite” (fr. 1) en het gedicht dat begint met de woorden “Hij lijkt mij een god” (*phainetai moi kēnos*, fr. 31).⁵ De prachtige bewoordingen maar ook de vrijmoedigheid waarmee Sappho in deze gedichten over haar gevoelens van liefde spreekt, maakten grote indruk op de herboren Europeanen. Haar eigen gedichten waren echter minder belangrijk voor de beeldvorming van Sappho in de vroegmoderne tijd dan een lang gedicht dat bewaard is gebleven in de *Heroides* (‘Heldinnenbrieven’) van de Romeinse dichter Ovidius en dat de vorm heeft van een brief die Sappho zelf zou hebben geschreven. De autoriteit van dit geschrift werd nog ver groot doordat men lange tijd dacht dat het

2 Goldhill (2004) 76-86.

3 Telefoongesprek met Rob Heilbron op woensdag 13 juni 2007. Ik ben de heer Heilbron zeer erkentelijk dat hij mij voor dit artikel te woord heeft willen staan.

4 Voor de receptie van Sappho in het moderne Europa, zie o.a. Kolsteren (1981), DeJean (1989), Greene (1996), Prins (1999) en Reynolds (2003). De gedichten van Sappho zijn niet rechtstreeks via middeleeuwse handschriften overgeleverd. We bezitten alleen maar citaten van haar poëzie in andere Griekse bronnen en, vanaf het einde van de negentiende eeuw, belangrijke papyrusfragmenten die in Egypte zijn gevonden en teruggaan op Hellenistische uitgaven van haar gedichten.

5 Bij het citeren van de fragmenten en testimonia van Sappho volg ik de teksteditie van Campbell (1990). Goede Nederlandse vertalingen zijn die van De Vos (1999) en Claes (2006), waarbij de vertaling van Mieke de Vos het voordeel heeft dat zij de nummering volgt van de Griekse tekst van Campbell en andere recente editoren.

hier om een originele brief van Sappho ging, die Ovidius slechts in het Latijn zou hebben vertaald. Deze "brief van Sappho" is gericht aan en zekere Phaon, een man (!) op wie Sappho hopeloos verliefd is. Verder spreekt zij in de brief over een dochtertje, maar ook wordt gezinspeeld op haar liefde voor jonge meisjes:

De meisjes van Pyrrha of Methymna [=plaatsen op Lesbos]
zeggen mij niets meer, noch de overige vrouwen van Lesbos.
Lucht voor mij is Anactoria, lucht de bevallige Cydro.

In mijn ogen kan Atthis geen bekoring meer vinden, zoals voorheen,
noch de honderd andere meisjes die ik niet zonder schande heb liefgehad.

Schaamteloze [=Phaon], wat eens velen toebehoorde heb jij nu als enige
(man).⁶

Aanvankelijk had men geen problemen de twee soorten geliefden van Sappho naast elkaar te laten bestaan. In de vroegmoderne tijd maakte men namelijk geen scherp onderscheid tussen hetero- en homoseksualiteit, maar eerder tussen huwelijkse liefde, die gericht was op de voortplanting, en gepassioneerde liefde, die men bedreef uit lust en die door de kerk was verboden. Tot deze laatste behoorden homoseksuele handelingen maar bijvoorbeeld ook masturbatie, overspel en prostitutie. Sappho was voor de vroegmoderne Europeanen een symbool van deze gepassioneerde liefde, die zich zowel op een man als Phaon als op jonge vrouwen kon richten.

Eind zeventiende eeuw brak vervolgens een periode aan waarin de nadruk kwam te liggen op Sappho's heteroseksualiteit. Van grote invloed hierbij was de biografie van Sappho die de Franse classica Anne Le Fèvre Dacier toevoegde aan haar vertaling van *Les Poésies d'Anacreon et de Sappho* (Parijs 1681). In 1664 had Anne's vader, Tanneguy Le Fèvre, nog verklaard, in een studie over het leven van de Griekse dichters, dat Sappho "een zeer sensuele natuur had, en omdat zij geen bevrediging vond in de zaken die vrouwen genieten in het gezelschap van mannen die hun welgevallig zijn, hield zij er vrouwelijke geliefden op na."⁷ Zijn dochter was het hiermee hartgrondig oneens. Volgens haar waren mannen die jaloers waren op het dichterlijke talent van Sappho verantwoordelijk voor de geruchten dat Sappho de liefde met vrouwen had bedreven. Rekende ze daartoe ook haar eigen vader? Zelf zuiverde zij de fragmenten van Sappho van iedere mogelijke verwijzing naar vrouwelijke homoseksualiteit (fr. 31 werd een gedicht "à son amie" in plaats van een liefdesgedicht) en probeerde zij bewijs te vinden voor Sappho's heteroseksuele interesses, met name voor haar liefde voor Phaon.

Dit heteroseksuele beeld domineerde Sappho's receptie in de achttiende

6 Ovidius, *Heroides* 15, 15-20.

7 T. Le Fèvre, *Abrégé des vies des poètes grecs*, Saumur 1664, p. 24, geciteerd in het Engels door De-Jean (1989) 55. Voor Anne's reactie, zie idem, 57-59.

eeuw, maar lijkt tot een einde gekomen te zijn als de Duitse geleerde Gotfried Friedrich Welcker in 1816 een klein boekje publiceert onder de veelzeggende titel "Sappho von einem herrschenden Vorurteil befreyt".⁸ Met "herrschenden Vorurteil" bedoelde Welcker Sappho's reputatie als homoseksueel, hoewel hij geen voorstanders van dit "vooordeel" noemt en die voor ons, twee eeuwen later, ook niet gemakkelijk te identificeren zijn. Maar Welcker voelde de tijdgeest wel goed aan. In Frankrijk doken namelijk rond dezelfde tijd voor het eerst de woorden "lesbisch" en "sapphisch" op ter aanduiding van een vrouwelijke homoseksueel. De oudste mij bekende voorbeelden uit Nederland dateren van respectievelijk 1847 en 1860.⁹ Het woord "lesbisch" staat hier met een hoofdletter geschreven en laat zo het verband zien dat nog met het eiland van Sappho werd gevoeld. Welcker en vrijwel de gehele negentiende-eeuwse Duitse *Altertumswissenschaft* verzetten zich tegen dit beeld van Sappho, omdat zij in Sappho een model zagen van hun eigen onderwijs aan jonge, filhelleense studenten. De gedachte dat seks daarbij een rol kon spelen, was voor hen uit den boze.¹⁰

In de populaire voorstelling van Sappho, in tegenstelling tot de wetenschappelijke, ging het beeld van Sappho als homoseksuele vrouw steeds meer domineren, hoewel haar reputatie als een algemeen erotische vrouw ook nog lange tijd bleef voortbestaan en zij bewonderd werd als dichteres. Daarbij zal zeker een rol hebben gespeeld dat de moderne opvatting van homoseksualiteit en heteroseksualiteit als exclusieve gaardheden eveneens in de loop van de negentiende eeuw tot stand kwamen.¹¹ Men had op dat moment een nieuwe term nodig voor een (exclusieve) vrouwelijke homoseksueel en vond deze bij Sappho. Op het einde van de negentiende eeuw ontdekte men eindelijk ook de gedichten die Sappho's homoseksualiteit voor eens en altijd bevestigden. Ik bedoel hiermee niet de papyrusfragmenten van Sappho, die in het Egyptische woestijnzand werden gevonden en een heel wat gecompliceerder beeld van Sappho's seksualiteit laten zien (zie onder), maar de publicatie in 1895 van *Les chansons de Bilitis* van de Franse schrijver Pierre Louÿs. Het betreft hier een bundel gedichten waarvan Louÿs beweerde dat hij die gevonden had in een oude graftombe en vertaald had uit het Grieks. De gedichten zouden van de hand zijn van een leerlinge van Sappho, Bilitis genaamd, die hierin een wel erg openhartig boekje opendeed over de seksuele inwijding die zij van Sappho genoten had. De bekende Duitse classicus Ulrich von Wilamowitz-Moellen-

8 Göttingen 1816, herdrukt met een nawoord in F.G. Welcker, *Kleine Schriften*, Vol. II (Bonn 1845) 80-144.

9 P.G. Witsen Geysbeek, *Algemeen noodwendig woordenboek*, Amsterdam 1847 ("sapphische") en H.F. Thijsen, *Grieksche vrouwen, Griekse liefde*, Rotterdam 1860, 81 ("Lesbische"). Beide verwijsplassen heb ik ontleend aan Everhard (1984) 344.

10 Voor het Sapphobeeld van Welcker en de Duitse *Altertumswissenschaft* in de negentiende eeuw, zie Calder (1986) en DeJean (1989) 207-30.

11 Hekma (1987) en Halperin (1990). Beiden hebben zich laten inspireren door het werk van de Franse filosoof Michel Foucault, *Histoire de la sexualité* (1976-1984).

dorff klom direct in de pen om de onechtheid van de liederen van Bilitis te bewijzen, maar het mocht niet baten. Louÿs had de tijdsgeest mee en Sappho's reputatie als een (exclusief) homoseksuele vrouw was definitief gevestigd.¹²

En in de oudheid? Hoe keek men toen tegen Sappho's seksualiteit aan? Ik heb hierboven al iets gezegd over het gedicht dat aan de Latijnse dichter Ovidius wordt toegeschreven en waarin Sappho's liefde voor Phaon en haar liefde voor jonge meisjes naast elkaar bestaan.¹³ Dit is ook het geval in andere antieke bronnen. In de vierde eeuw v. Chr. werden in Athene komedies opgevoerd onder de naam "Sappho", waarin de dichteres wordt voorgesteld als een extreem heteroseksuele vrouw die er verschillende mannelijke minnaars tegelijkertijd op na houdt. De naam van haar echtgenoot die we in latere bronnen (en nog teveel handboeken!) tegenkomen, Kerkylas van Andros, stamt waarschijnlijk ook uit één van deze komedies: de naam betekent namelijk "Lulle-tje van het eiland Man".¹⁴ In de Hellenistische en Romeinse tijd, onder andere in het boven geciteerde gedicht van Ovidius, horen we vervolgens over geruchten dat Sappho een "vrouwenminnares" (γυναικεράστρια) zou zijn geweest.¹⁵ Er bleven echter ook verhalen de ronde doen over Sappho's interesse in mannen: zo weet de Romeinse filosoof Seneca te vertellen over een boek dat handelde over de vraag of Sappho wellicht een prostituee was geweest.¹⁶ Daarnaast moet worden opgemerkt dat Sappho bovenal bewonderd werd als dichteres.¹⁷ Zij werd geprezen als "de tiende Muze", een opmerkelijke vergelijking, al was het maar omdat de Muzen nu juist werden beschouwd als eeuwige maagden. Geen wonder dat sommigen in de oudheid zich afvroegen of er wellicht twee verschillende Sappho's op Lesbos hadden geleefd: een dichteres en een courtesane.¹⁸

Voor zover men speculeerde over Sappho's seksualiteit in de oudheid, blijkt dat men haar vooral zag als een seksueel actieve vrouw. Deze activiteit kon de vorm aannemen van een extreme interesse in mannen, maar ook in jonge meisjes of andere vrouwen. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat men in de oudheid, net als in de vroegmoderne tijd, geen scherp onderscheid maakte tussen homo- en heteroseksualiteit.¹⁹ Beide vormen van passie vormden het terrein van Aphrodite, die hiermee stond tegenover Hera, de godin

12 Voor de impact van Louÿs' gedichten en de reactie van Wilamowitz, zie DeJean (1989) 219-20 en 276-85.

13 Voor de receptie van Sappho in de oudheid, zie o.a. Lardinois (1988), Williamson (1995) 5-33, De Vos (2005) en Yatromanolakis (2007).

14 Parker in Greene (1996) 146-47 met eerdere verwijzingen. Kerkylas is het verkleinwoord van *kerikos* ("staart, penis"). Voor Attische komedies over Sappho, zie test. 8 Campbell.

15 Test. 1, 2 en 19 Campbell.

16 Seneca, *Brieven* 88.37=test. 22 Campbell.

17 Over Sappho's reputatie als dichteres in de oudheid, zie Gosetti-Murrayjohn (2006).

18 Aelianus, *Varia Historia* 12.19=test. 4 Campbell.

19 Zie hierover o.a. Dover (1978) 1 en 65-67, Halperin (1990) 33-35 en Calame (1999) 54-55.

van het ordelijke maar weinig gepassioneerde huwelijksleven. Een rokkenjager als Alcibiades (een beroemde Athener uit de vijfde eeuw v. Chr.) kon er tevens van verdacht worden verregaande interesse in homo-erotische affaires te hebben. Waarschijnlijk hebben we bij het contemporaine Sappho-beeld met een soortgelijk geval te maken.

En Sappho's eigen poëzie? Wat zegt die ons, tenslotte, over haar seksuele voorkeur? Als de beeldvorming van Sappho zoveel verschillende kanten op kan gaan, is te verwachten dat haar poëzie op dit punt ook niet eenduidig zal zijn geweest. Deze onduidelijkheid wordt inderdaad bevestigd door de fragmenten. Er zijn gedichten, zoals de "Ode aan Aphrodite" (fr. 1), waarin zij vrij expliciet over liefdesgevoelens voor jonge vrouwen spreekt.²⁰ Er zijn echter ook gedichten over de liefde tussen man en vrouw, inclusief een hele serie huwelijksliederen en een gedicht waarin de ik-persoon haar liefde voor een jonge knaap bekent.²¹ Veelzeggend is fragment 16, waarin de ik-persoon zichzelf en het door haar geliefde meisje Anactoria vergelijkt met Helena van Troje: twee vrouwen in een homo-erotische relatie die vergeleken worden met een uitgesproken heteroseksuele vrouw!²² Ook hier zal hebben gegolden dat voor Sappho, net als voor de andere Grieken, de liefde tussen twee vrouwen een zelfde soort manifestatie van Eros was als Helena's affaire met Paris: niet volgens de norm, maar wel vol passie. Veel duidelijker wordt ons beeld niet.

Wel is de moderne wetenschap erin geslaagd Sappho's minnaar, Phaon, naar het rijk der fabelen te verwijzen. Uit verschillende Griekse bronnen blijkt namelijk dat Phaon ("de stralende") een mythologische figuur was die, net als Adonis, tot de uitverkorenen van Aphrodite behoorde en misschien zelfs met Adonis moet worden geïdentificeerd. Hoogstwaarschijnlijk heeft Sappho liederen gecomponeerd waarin zij Aphrodite haar liefde laat verklaren aan Phaon, net zoals zij Aphrodite in fragment 140a over Adonis laat spreken. Deze ik-persoon (Aphrodite) zou dan later verward zijn met Sappho zelf.²³

Deze exercitie in filologisch speurwerk toont een andere belangrijke tendens in de receptie van Sappho's poëzie, namelijk het gemak waarmee men de ik-persoon in haar poëzie gelijk stelt aan Sappho zelf. Van veruit de meeste fragmenten weten we niet of Sappho de ik-persoon is. Zelfs in de weinige fragmenten waar de ik-persoon zichzelf identificeert als "Sappho" weten we niet of zij haar eigen gevoelens vertolkt of een poëtische persona creëert. Het is een elementair beginsel van de literaire kritiek dat men een onderscheid maakt tussen de biografische auteur en de ik-persoon in een verhaal of ge-

20 Dat de vrouwen jong waren blijkt uit de testimonia en de bewoordingen die Sappho voor hen gebruikt: zie Lardinois (1994).

21 Fragmenten 27, 30, 102, 103-117b, 121, 137 en 161.

22 Ik heb dit fragment van Sappho besproken in *Lampas* 36.4 (2003) 261-83.

23 Lardinois (1988) 28. De eerste die op deze verwarring van identiteiten wees was K.O. Müller in 1841.

dicht, maar bij Sappho wordt keer op keer en door vrijwel iedereen aan dit beginsel voorbij gegaan.²⁴

Waarom zou dit zo zijn? Waarom leest men in de fragmentarische flarden van Sappho's gedichten altijd maar weer haar eigen persoonlijke ontboezemingen? Ik denk omdat we het allemaal, Grieken, Romeinen, moderne Europeanen, homo's en hetero's, mannen en vrouwen, zo graag willen. Ik schreef aan het begin van dit artikel dat onze cultuur grote moeite heeft met een vrouw die openlijk voor haar seksualiteit uitkomt. Sappho belichaamt voor ons dit lastige maar tegelijkertijd fascinerende concept. Zij is een "lieu de mémoire" waarop ieder van ons haar of zijn eigen gedachten over vrouwelijke passie kan projecteren.

Griekse en Latijnse Taal en Cultuur, Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen
A.Lardinois@let.ru.nl

Bibliografie

- Calame, C. 1999. *The Poetics of Eros in Ancient Greece*. Princeton.
- Calder, W.M. III. 1986. "F.G. Welcker's *Sapphobild* and its Reception in Wilamowitz." *Hermes* 49: 131-56.
- Campbel, D.A. 1990. *Greek Lyric, vol. I*. Loeb Classical Library nr. 142. 2de gecorrigeerde druk. Cambridge, MA.
- Claes, P., vert. 2006. *Sappho. Lieder van Lesbos*. Antwerpen – Amsterdam.
- DeJean, J. 1989. *Fictions of Sappho, 1546-1937*. Chicago.
- Dover, K.J. 1978. *Greek Homosexuality*. Oxford.
- Everhard, M. 1984. "De liefde van Lesbos in Nederland: Sappho in de Nederlandse letteren van de negentiende en begin twintigste eeuw." *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 5: 333-50.
- Gosetti-Murrayjohn, A. 2006. "Sappho as the Tenth Muse in Hellenistic Epigram." *Arethusa* 39: 21-45.
- Goldhill, S. 2004. *Love, Sex and Tragedy: How the Ancient World Shapes Our Lives*. Chicago.
- Greene, E. 1996. *Re-Reading Sappho: Reception and Transmission*. Berkeley.
- Halperin, D. M. 1990. "One Hundred Years of Homosexuality." In *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love*, 15-40. Londen.
- Hekma, G. 1987. *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de*

²⁴ Zoals Joan DeJean opmerkt in haar voorbeeldige studie van Sappho's receptie in het moderne Europa: "in the four centuries of Sappho commentaries that I analysed for this project, I encountered only three instances in which Hellenists call for the application to the study of Sappho of what literary critics today consider the most elementary principles: a distinction between the speaking subject or narrator of a literary work and the biographical individual known or presumed to have authored that work, and the concomitant distinction between literary word and actual deed" (DeJean [1989] 9). Ik zou Vincent Hunink graag willen bedanken voor zijn commentaar bij het artikel.

- homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam.
- Kolsteren, S. 1981. "Sappho in de negentiende eeuw." *Hermeneus* 53: 249-69.
- Lardinois, A. 1988. "Lesbische Sappho en Sappho van Lesbos." In *Van Sappho tot de Sade: Momenten in de geschiedenis van de seksualiteit*, ed. J.N. Bremmer, 20-35 en 180-83. Amsterdam.
- Lardinois, A. 1994. "Subject and Circumstance in Sappho's Poetry." *Transactions of the American Philological Association* 124: 57-84.
- Prins, Y. 1999. *Victorian Sappho*. Princeton.
- Reynolds, M. 2003. *The Sappho History*. New York.
- Vos, M. de, vert. 1999. *Sapfo. Gedichten*. Amsterdam.
- Vos, M. de. 2005. "Niets dan liefde: Sapfo, Ovidius en de literaire canon in de oudheid." *Historica* juni: 6-8.
- Williamson, M. 1995. *Sappho's Immortal Daughters*. Cambridge, MA.
- Yatromanolakis, D. 2007. *Sappho in the Making*. Cambridge, MA.